

Enthousiasme en evidentie in de negentiende- eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving¹

Jo Tollebeek

Onder invloed van de grootnederlandse geschiedbeoefening wordt de geboorte van de Belgisch-nationale historiografie veelal in 1830 geplaatst. Slechts de 'artificiële constructie' die het België van 1830 was, zou immers de mogelijkheid hebben geboden orde te scheppen in het 'geheel van onopgeloste tegenstrijdigheden' waarin oudere 'belgicistische' historici zich hadden verward.² In werkelijkheid vindt deze Belgisch-nationale geschiedschrijving haar oorsprong in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het dubbelproces van een steeds krachtiger centralisatie en de accentuering van de eigenheid van de Oostenrijkse Nederlanden resulteerde omstreeks 1780 in een versterking van de nationale identiteit.³ Op historiografisch vlak leidde dit tot een doorbreken van het oude gewestelijke particularisme. Met name in de in 1769 opgerichte Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles groeide het animo voor een werkelijk nationale geschiedschrijving. De Markies du Chasteler formuleerde er in 1779 enkele *Réflexions sommaires sur le plan à former pour une histoire générale des Pays-Bas autrichiens*, terwijl de Mechelse lakenhandelaar G.F. Verhoeven haar in 1781 een *Algemeyne Inleyding tot de al-oude en midden-tydsche Belgische Historie* bezorgde. Maar de belangrijkste stap werd door Academiesecretaris J. Des Roches zelf gezet. Hij publiceerde in 1782-1783 een schoolboek, de *Epitomes historiae belgicae libri septem*, waarin de hele geschiedenis vanuit een nationaal perspectief werd belicht. Zijn groots opgevatte *Histoire générale des Pays-Bas autrichiens*, waarvan in 1787 het eerste deel verscheen, bleef echter onvoltooid.⁴

De Franse invasie en annexatie betekenden niet het einde van deze nationale geschiedschrijving. Integendeel zelfs: tussen 1805 en 1807 publiceerde (de in overheidsdienst werkende) L.D.J. Dewez de eerste volledige *Histoire générale de la Belgique*. Voor Dewez bestond er geen contradictie tussen de aanhechting van de Oostenrijkse Nederlanden bij Frankrijk en het behoud van de nationale eigenheid. Hij liet zich drijven door 'l'amour de mon pays', ook toen hij later - eerst in een *Abrégé* (1817) en daarna in een heruitgave (1826-1827) van zijn *Histoire générale* - het Verenigd Koninkrijk bejubelde.⁵ Een dergelijke 'politieke plasticiteit' was zijn concurrent J.J. De Smet vreemd. Deze Gentse kanunnik liet in 1821 een tweedelige *Histoire de la Belgique* verschijnen, een droog overzicht van de 'Belgische' geschiedenis, dat echter werd verlevendigd door amper verholten kritiek op het beleid van Willem I.

Enthousiasme voor het nationaal verleden

Bij het uitbreken van de Belgische Revolutie bestond er dus een vijftig jaar oude traditie van nationale geschiedschrijving. Na 1830 werd deze traditie uiteraard voortgezet. De nieuwe politieke constellatie wijzigde niet het perspectief, maar wel de kleur van deze geschiedschrijving. Zij werd gedragen door een romantisch elan, dat haar niet alleen kracht, maar ook een nadrukkelijk pathos gaf. Patriotisme en romantiek vormden een twee-eenheid, waarin de nationale historiografie volop kon gedijen.

Maar niet alleen de nationale, ook de regionale geschiedbeoefening kreeg door de gebeurtenissen van 1830 een stimulans. Dat uitte zich in de eerste plaats in de oprichting van regionale historische genootschappen, zoals de *Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale* (1838).⁶ Tegelijkertijd trachtten afzonderlijk werkende geschiedschrijvers de herinnering aan de oude, vóór de Franse inval bestaande vorstendommen waaruit het eigentijdse België was samengesteld, levendig te houden. De Brugse baron J. Kervyn de Lettenhove publiceerde in 1847-1850 een *Histoire de Flandre*, waarin de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen tot 1792 op een sterk romantisch gekleurde manier werd beschreven. Maar ook het prinsbisdom Luik kende zijn geschiedschrijvers. De belangrijkste onder hen was de erudiet M.-L. Polain, auteur van de in 1837 verschenen *Esquisses ou récits historiques sur l'ancien Pays de Liège*.⁷

Dergelijke, uit de 'particularistische' traditie van het Ancien Régime stammende geschiedenissen werden echter steeds zeldzamer. De patriottische geestdrift integreerde hen in nationale geschiedenissen. De term 'nationaal' kreeg daarbij een haast exclusief Belgische betekenis. Voor een 'heel-Nederlandse' visie was niet langer plaats; de Limburgse orangistische priester J.H. Janssens vormde met zijn in 1840 gepubliceerde *Histoire des Pays-Bas depuis les temps les plus anciens jusqu'à la création du royaume des Pays-Bas en 1815*, waarin de geschiedenis van de oude Nederlanden (de Zeventien Provinciën) werd verhaald, een uitzondering. Voor de anderen werd het kader van het 'herwonnen vaderland' richtinggevend; om het Noorden bekommerden zij zich amper.

Aanvankelijk bleef het aantal Belgische geschiedenissen beperkt. In het eerste decennium van het onafhankelijke België diende de *Histoire de la Belgique* van De Smet, waarvan in 1832 en 1836 nieuwe edities en in 1837 een Nederlandse vertaling verschenen, slechts enkele nieuwkomers naast zich te dulden. Maar vanaf 1839, toen Willem I zijn verzet tegen de Belgische onafhankelijkheid eindelijk staakte, kwam de stroom op gang. Reeds in 1843 stelde een criticus van de *Messenger des sciences historiques* vast: 'Depuis plus de dix ans il pleut des histoires de Belgique'.⁸ Er leek inderdaad geen einde aan te komen. In 1839

verschenen een *Histoire de la Belgique* van de Gentse hoogleraar H. Moke (die vóór 1830 al een aantal historische romans had gepubliceerd) en een *Histoire du Royaume des Pays-Bas, depuis 1814 jusqu'en 1830* van de katholieke politicus E.C. de Gerlache; het jaar daarna een *Manuel d'histoire de Belgique* van de Leuvense hoogleraar J.-B. David. Nog eens twee jaar later publiceerde die zelfde David het eerste deel van zijn *Vaderlandsche Historie*, terwijl de polygraaf Th. Juste voor een *Histoire de Belgique* tekende. Nog vóór het decennium 1840-1850 ten einde liep, werd hun voorbeeld gevolgd door onder meer de Luikse hoogleraar A. Borgnet, de op dat moment al uiterst bekende literator H. Conscience en de literatuurhistoricus Ph. Blommaert. Pas na 1850 daalde het tempo, maar ook toen bleven - naast de talloze heruitgaven van oudere werken (waarbij vooral Moke en Juste bleken te worden geapprecieerd) - nieuwe Belgische geschiedenissen verschijnen: de latere Leuvense rector A.J. Namèche begon in 1853 met de publikatie van een eindeloos lange *Cours d'histoire nationale*, terwijl de liberaal L. Hymans in 1860 een *Histoire populaire de la Belgique* op de markt bracht. Al deze vaak literair getinte geschiedenissen waren het werk van autodidacten, die niet alleen historicus, maar ook politicus, letterkundige, journalist of (hoog)leraar waren.⁹

Het enthousiasme waarmee deze autodidacten het nationale verleden bestuurden, weerspiegelde de nationaal-romantische euforie die in het jonge België heerste. Geen van deze geschiedschrijvers twijfelde aan het bestaansrecht van de nieuwe staat: dat bestaansrecht was voor hen eenvoudigweg een evidentie. Die evidentie lag voor hen in de geschiedenis vevat, en die evidentie wilden zij ook aan anderen meedelen. Hun geschiedschrijving droeg dan ook een uitgesproken pragmatisch karakter. David bijvoorbeeld bestempelde de *Vaderlandsche Historie* als 'eene opregte nationale school, alwaar gansch een volk de nuttigste lessen ontvangt wegens de middelen en de beletselen van zynen voorspoed'.¹⁰

Door het bestaansrecht van de nieuwe staat op historische gronden te verduidelijken, hoopten de Belgische geschiedschrijvers in de eerste plaats de sceptici die hun patriottische geloof niet deelden, te overtuigen. Want inderdaad, niet iedereen geloofde in de levensvatbaarheid van de in 1830 ontstane staat. Vooral in het buitenland meenden velen dat de Belgische nationale identiteit slechts 'une nationalité de convention' was, een natiebeseft dat enkel in de retoriek van een handvol functionarissen bestond en onmogelijk de nieuwe staat kon schragen.¹¹ De Belgische historici bestreden dat ongelooft door de critici de spiegel van de nationale geschiedenis voor te houden; het verleden was voor hen een wissel op de toekomst. Velen zagen deze toekomst bedreigd door het machtige Frankrijk. Sommigen onder hen pleitten daarom voor een toenadering tot Duitsland ('le pays de philosophique intelligence et de profond savoir auquel la majorité des Belges peut se glorifier d'appartenir, par son origine, sa langue et ses moeurs'¹²), maar de

meesten kozen voor een versterking van het eigen nationale besef. Ook de historici die zich in de beginnende Vlaamse Beweging engageerden, kozen veelal deze tweede weg. Gedreven door een anti-Frans sentiment, trachtten zij de politieke autonomie van België te versterken, precies door de (etnische en linguïstische) dualiteit van het eigen vaderland te benadrukken en het op die manier te onderscheiden van het naar assimilatie en annexatie neigende Frankrijk. Belgische loyaliteit, flamingantisme en anti-Franse gezindheid waren in hun werk verweven.¹³ Conscience bijvoorbeeld besloot zijn *Geschiedenis van België* (1845) met de woorden: 'God behoede ons dierbaer vaderland voor den heerszuchtigen vyand, die sedert eeuwen zoo hongerig uit het Zuiden op ons loert. Hy bescherme de schutsengelen onzer onafhankelykheid - eendragt tusschen alle Belgen, moedertaal en zuivere zeden - en, verhoort Hy dit gebed, dan vooruit, met hoop en moed: op de kim der komende tyden blinkt eene staelryke zon'.¹⁴

Maar Moke, Juste, Conscience en hun collega's schreven natuurlijk niet alleen voor de sceptici die hun patriottische overtuiging niet deelden. Zij schreven in de eerste plaats voor het Belgische volk. Dat volk diende de eigen geschiedenis te kennen. Zonder die kennis zou het, zo oordeelde Juste (in navolging van Dewez), immers 'un étranger dans sa patrie' blijven: een vreemdeling in eigen huis.¹⁵ De talloze Belgische geschiedenissen die vooral vanaf 1839 verschenen, populariseerden dan ook het nationale verleden. Vooral Juste speelde een belangrijke rol in dit popularisatieproces. De circa veertigduizend bladzijden die hij schreef ('Il a tout raconté, tout parcouru, dans de petits livres, dans de gros livres, dans des brochures', merkte een ironische criticus in 1870 op), leverden hem de semi-officiële titel van 'historien national de la Belgique' op.¹⁶

Op die manier vormde de geschiedschrijving een onderdeel van een veel ruimere historische cultuur, waarin het nationale verleden aan het publiek werd voorgesteld. In ontelbare historische romans en verhalenbundels, zoals *De Leeuw van Vlaendren* (1838) van Conscience of *Karel de Stoute en andere verhalen uit de vaderlandsche geschiedenis* (1876) van Pieter Geiregat, werden de meest tot de verbeelding sprekende episodes uit de Belgische geschiedenis beschreven. Maar het verleden werd ook gevisualiseerd, niet alleen in de theatrale romantische historieschilderkunst van een Wappers of een Gallait, maar ook in boekillustraties, in historische optochten en in de vele standbeelden die vooral tussen 1830 en 1860 werden opgericht.¹⁷ Kortom, schilders, literatoren en geschiedschrijvers poogden eensgezind het volk van de grootheid van het vaderlandse verleden te doordringen.

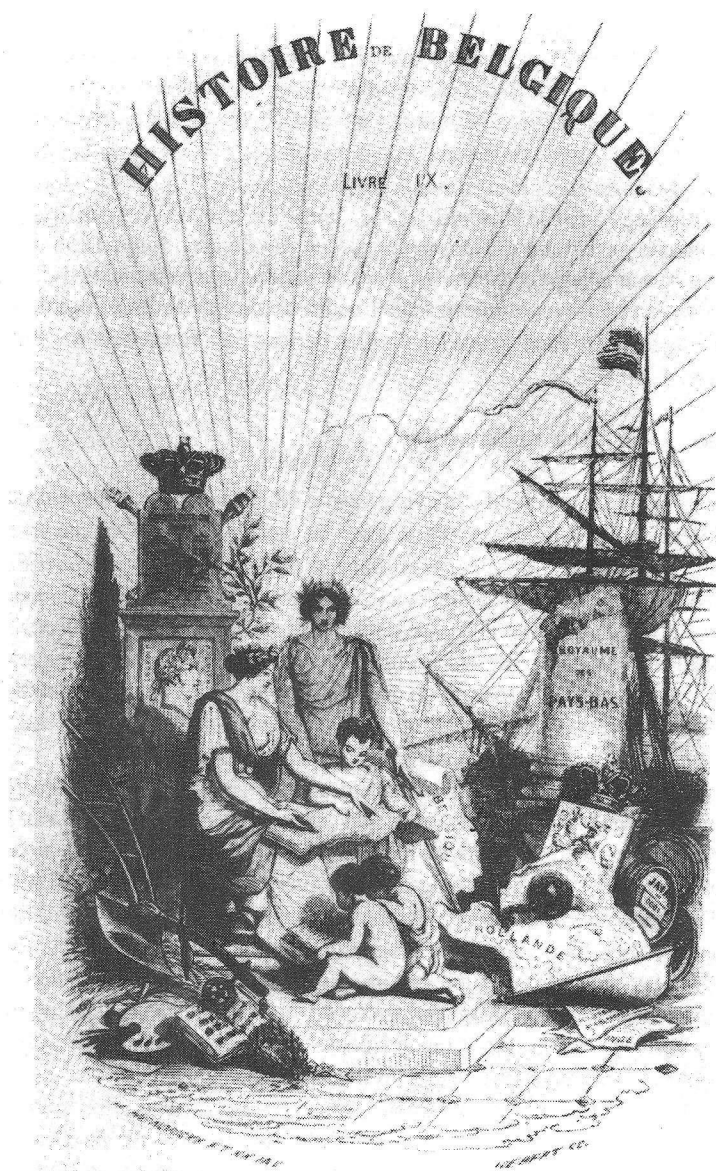
Zij konden daarbij rekenen op de steun van de overheid, die een actieve cultuurpolitiek voerde om op haar beurt tot de uitdieping en de verspreiding van de kennis van het nationale erfgoed bij te dragen. Zoals bekend, had Willem I reeds in 1826 maatregelen genomen om de geschiedbeoefening in het Verenigd Konink-

rijk te stimuleren.¹⁸ De Belgische overheid ging op de ingeslagen weg verder. Door de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (1834) en de Koninklijke Commissie voor Monumenten (1835) trachtte zij het roemrijke verleden dat in de oude kronieken en archivalia lag verborgen en door de kerktorens en belforten werd veruitwendigd, te valoriseren.¹⁹ In 1845 besloot zij tot de instelling van een door de Koninklijke Academie uit te reiken vijfjaarlijkse prijs voor vaderlandse geschiedenis. De verslaggever van de jury die in 1856 de prijs diende toe te kennen, begreep het belang van de nationale geschiedschrijving zeer goed: 'Sa mission est de reconqu rir dans l'esprit du monde et dans l'esprit d'une partie des Belges, notre rang parmi les vieilles nations de l'Europe, et nos droits   une nationalité séparée'.²⁰

Een jonge, maar toch oude natie

De Belgisch-nationale geschiedschrijving van na 1830 diende de nieuwe staat dus te legitimeren en te verstevigen door haar de nodige ouderdomspapieren te verschaffen. Zij moest duidelijk maken dat het jonge België niet het artificiële produkt van de diplomatieke grillen van de grote mogendheden was, maar de staatkundige manifestatie van een oud, als het ware natuurlijk nationaliteitsbesef dat alle Belgen in zich verenigde. Zij moest met andere woorden bewijzen dat België een weliswaar jonge, maar t ch oude natie was. Of zoals een kamerlid het in 1833 formuleerde: 'On nous a dit que nous sommes un peuple nouveau, j'en conviens dans un sens, mais notre caractère distinctif est vieux'.²¹

In dat perspectief was de Belgische Revolutie niet zo maar een revolutie; zij was veeleer een restauratie, of beter nog: een renaissance. De septemberdagen van 1830 symboliseerden het 'uer der ontwaking' van het Belgische volk, dat zich had bevrijd van de vreemde overheersing die het bijna veertig jaar lang had moeten dulden.²² De Franse revolutionairen hadden het land in 1792 zijn vrijheid ontnomen en hadden het 'het merg zijner beenderen uitgezogen'.²³ Na het Franse schrikbewind was België in het amalgaam van Willem I opgenomen. Sommige historici oordeelden dat de vereniging van Noord en Zuid op een mislukking mo st uitlopen, eenvoudigweg omdat de beide rijkdelen niet bij elkaar pasten; anderen meenden dat het Verenigd Koninkrijk niet zonder meer kansloos was geweest, maar dat het beleid van Willem I de unie had ondergraven.²⁴ Maar allen begroetten de Revolutie als een wedergeboorte: het oude België was na de Franse en Hollandse dominantie als een feniks uit zijn as herrezen. Juste liet in een allegorische prent in zijn *Histoire de Belgique* zien wat dit betekende: terwijl het afbrokkelende Nederland zich met zijn koloniale handel diende te behelpen, ging het verjongde België met zijn politieke, economische en culturele kracht (gesym-

Allegorie op de Belgische Revolutie en de scheuring tussen België en Nederland (uit: Th. Juste, Histoire de Belgique (Brussel 1842))

boliseerd in vorst en grondwet, rad en ploeg, schilderspalet en muziekboek) een stralende toekomst tegemoet.²⁵

De post-revolutionaire historici rechtvaardigden dit toekomstvisioen niet met behulp van een systematisch uitgebouwde theoretische doctrine, maar door uitvoerige geschiedverhalen die op een heterogeen geheel van mythen en metaforen, stereotypen en allegorieën steunden. Het historiografische legitimatieproces verliep moeizaam, vooral door het feit dat de Belgische geschiedenis weinig continuïteit vertoonde. De ouderen onder de geschiedschrijvers hadden dat gebrek aan continuïteit zelf aan den lijve ondervonden: zij hadden in hun jeugd nog het Ancien Régime gekend, daarna de Franse revolutionairen het land zien binnentrekken, vervolgens het Napoleontische Keizerrijk, Waterloo en de Hollandse heerschappij beleefd en tenslotte de Belgische onafhankelijkheidsstrijd van nabij gevolgd.²⁶ Die voortdurende regimewisselingen belichaamden in hun ogen de wisselvalligheid van de hele Belgische geschiedenis. Reeds voor de eerste Belgisch-nationale historici vormde deze wisselvalligheid tegelijkertijd de quintessens en het centrale probleem van het verleden dat zij dienden te beschrijven. Dewez overzag in 1805 de omvang van het probleem: 'Toutes ces époques [van de Belgische geschiedenis] ont, en quelque sorte, un caractère particulier selon les différens changemens qu'a subis la Belgique, qui tantôt plus étendue, tantôt plus resserrée dans ses limites, a souvent passé d'une domination à une autre, et dont les intérêts, l'administration, la constitution, les mœurs même ont successivement changé selon ces vicissitudes'.²⁷ Voor de historici die na de Revolutie schreven, was het probleem des te prangender.

Maar niet alleen de wisselvalligheid van de Belgische geschiedenis bemoeilijkte de vorming van een nationaal geschiedbeeld; ook het probleem van de (geografische) eenheid en oorsprong van het eigentijdse België diende te worden gesteld. Het België van 1830 was immers gegroeid uit verschillende, onafhankelijk van elkaar bestaande vorstendommen, maar omvatte ook het prinsbisdom Luik dat vóór de Franse invasie niet tot de Oostenrijkse Nederlanden had behoord. Hoe kon in deze verscheidenheid een (Belgische) eenheid worden gebracht? Of sterker nog: hoe kon de nationale geschiedenis méér zijn dan een eenvoudige juxtapositie van de geschiedenissen van de oude vorstendommen? Dewez had zijn *Histoire générale* in 1816 aangevuld met een driedelige *Histoire particulière des provinces belgiques* en zes jaar later een afzonderlijke *Histoire du Pays de Liège* gepubliceerd. Deze omslachtige procedure vond later weinig navolging. Vanaf de *Histoire de la Belgique* van De Smet werd de Belgische geschiedenis veelal 'opgehangen' aan de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen, dat als de hoeksteen van het Belgische vaderland werd beschouwd.²⁸ Maar ook dan bleef de uit 1831 daterende waarschuwing van de politicus-historicus J.-B. Nothomb, die in 1833 zelf een *Essai historique et politique sur la Révolution belge* schreef, nazinderen:

'N' allez pas mettre l'unité là où il n'y avait que diversité'.²⁹ Het prinsbisdom Luik bleef daardoor tot circa 1850 vaak buiten het gezichtsveld van de Belgisch-nationale historici.³⁰

De problemen die de wisselvalligheid en de verscheidenheid van de Belgische geschiedenis voor de nationale geschiedschrijving inhielden, konden op verschillende manieren worden opgelost. Sommigen kozen voor een bovenhistorische, aprioristische oplossing: zij definieerden een 'nationaal genie', een onveranderlijk geheel van eigenschappen dat aan het Belgisch volk werd toegeschreven, en waarvan de 'Werdegang' doorheen de geschiedenis werd nagegaan. Een dergelijke oplossing werd reeds in het midden van de jaren 1820 door de leden van de Klasse der Letteren van de Academie gesuggereerd, toen zij in een (overigens weinig succesvolle) prijsvraag op zoek gingen naar 'un caractère dominant qui soit commun à toute la nation, connu sous le nom générique de Belges'.³¹ Na 1830 werd zij onder meer voorgestaan door De Gerlache. Voor de oud-kamervoorzitter vormde het katholieke geloof het cement der natie: het was dat geloof dat Vlamingen en Walen, Brabanders en Luikenaars had samengebracht en samengehouden, dat geloof dat samen met de nieuwe monarchie de toekomst van het vaderland veilig stelde.³²

Anderen trachtten de wisselvalligheid en verscheidenheid van de nationale geschiedenis te 'neutraliseren' door op zoek te gaan naar steeds terugkerende themata in het historisch proces zelf. De op die manier verkregen continuïteit werd veelal negatief gedefinieerd. Sommigen benadrukten bijvoorbeeld het feit dat België eeuwenlang het slagveld van Europa was geweest. Juste vertolkte dit thema in het voorwoord van zijn *Histoire de Belgique* als volgt: 'Où trouverez-vous ces combats de géants qui bouleversèrent plus d'une fois l'équilibre européen, si ce n'est en Belgique, ce coin de l'Europe surnommé le rendez-vous des guerres?'.³³ De Belgische geschiedenis was voor hem een aaneenrijging van veldslagen, waarbij het lot van het Belgische volk steeds in vreemde handen had gelegen en het land telkens opnieuw was verwoest. Hij sprak de hoop uit dat 'cette vieille terre, autrefois le théâtre de tant de catastrophes' eindelijk tot rust zou komen, nu de onafhankelijkheid was bezegeld.³⁴

Het meest verspreide thema was echter het thema van de vreemde overheersing. Vanaf het midden van de jaren 1810 stelden historici, maar ook journalisten en politici de Belgische geschiedenis voor als een keten van vreemde dominanties: het Belgische volk had eeuwenlang een geknecht bestaan geleid, eerst onder de Spanjaarden en de Oostenrijkers, daarna onder de Fransen en de Hollanders. Deze mythe - want een mythe was het: vóór de Franse invasie had de bevolking de legitieme vorsten (de 'princes naturels') nooit als bezetters ervaren - ontstond ten tijde van het Verenigd Koninkrijk. Voorstanders van de vereniging ondergingen

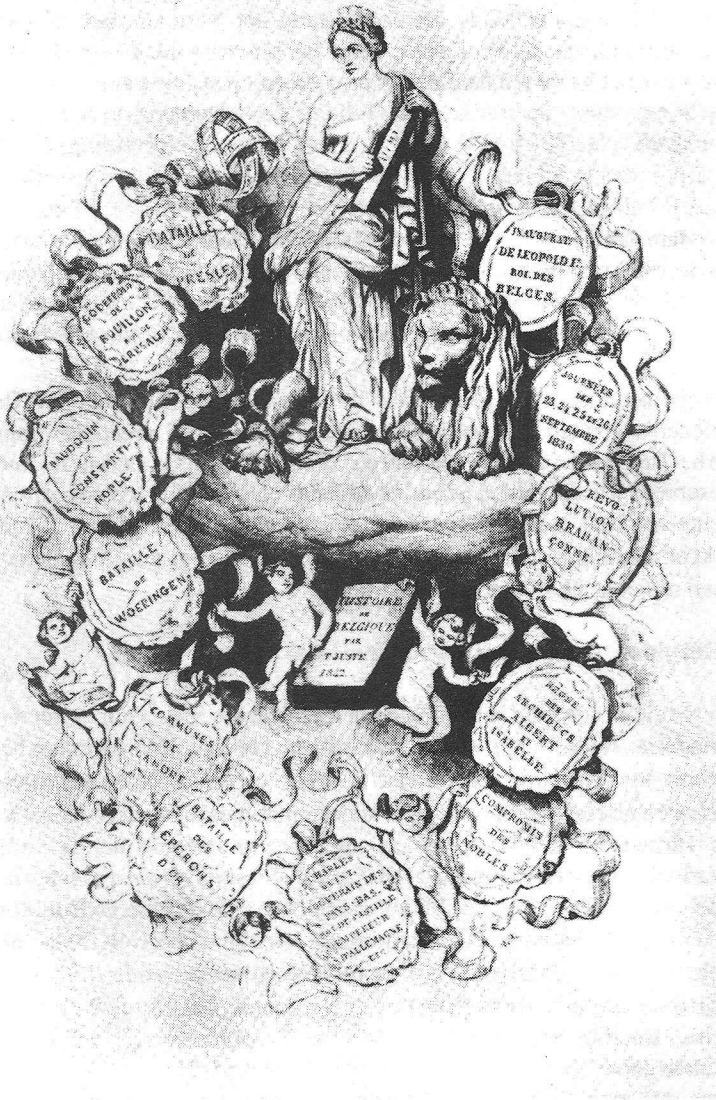

de invloed van een reeds in het Noorden bestaande interpretatie van de zestiende-eeuwse scheiding, die wilde dat de Opstand het Noorden had bevrijd van de Spaanse tirannie, terwijl het Zuiden onder het vreemde juk was gebleven. Tegenstanders van het Verenigd Koninkrijk projecteerden op hun beurt - vanuit een anti-Hollands gevoel - de Franse en de Hollandse overheersing op de hele Belgische geschiedenis. Na 1830 kende het thema een enorme verspreiding. *Le Mémorial belge* bijvoorbeeld schreef in 1832: 'L'Espagne nous a exploités avec fanatisme et cruauté, l'Autriche avec indifférence et une douceur intéressée, l'Empire français avec dédain, la Hollande avec laderie et stupidité.' Iedereen geloofde en herhaalde het, en in 1860 verkreeg de mythe de officiële waardigheid. Op 21 juli van dat jaar weerklonk de nieuwe *Brabançonne*: 'Après des siècles d'esclavage, le Belge, sortant du tombeau, a reconquis par son courage son nom, ses droits et son drapeau'.³⁵

Dergelijke themata - 'België als het slagveld van Europa', 'de Belgische geschiedenis als een ononderbroken opeenvolging van vreemde tirannieën' - gaven het Belgische verleden eenheid en continuïteit. Zij konden als leidmotief van het geschiedverhaal worden gebruikt. Maar uiteindelijk bleven ook zij - net als de gedachte aan een 'nationaal genie' - slechts abstracte formules. Zij bleven te beperkt om de hele geschiedenis - alle episodes en alle figuren - te dekken. Daartoe was een omvangrijker conceptie nodig.

Het Belgische drama: rust en revolutie

Een dergelijke conceptie lag vervat in de titelplaat die Juste voor de eerste uitgave van zijn *Histoire de Belgique* liet vervaardigen. De eigenlijke tekening bestaat uit een gekroonde vrouw met de (Belgische) leeuw op een wolk, en engeltjes die met de *Histoire de Belgique* rondvliegen. Andere engeltjes tonen de lezer in twaalf met elkaar verbonden medaillons de belangrijkste momenten uit de vaderlandse geschiedenis. Het eerste medaillon ('Bataille de Presle') verwijst naar het heroïsche verleden van de Oude Belgen. De volgende twee ('Godefroid de Bouillon, roi de Jérusalem' en 'Baudouin de Constantinople') brengen het 'Belgische' aandeel in de kruistochten in herinnering. Uit het middeleeuwse verleden worden verder de belangrijkste militaire overwinningen (de Brabantse 'Bataille de Woeringen' en de Vlaamse 'Bataille des Eperons d'Or') en de vrijheidsstrijd van de Vlaamse gemeenten gememoreerd. Het zevende en achtste medaillon ('Charles Quint ...' en 'Compromis des Nobles') verbeelden de twee grote fases uit de zestiende eeuw: het bestuur van Karel V en de Opstand. In de volgende twee medaillons worden de meest belangwekkende episodes uit de zeventiende en achttiende eeuw opgeroepen: het bewind van Albrecht en Isabella en de Brabantse Omwenteling van 1789.

De hoofdmomenten van de Belgische geschiedenis (titelplaat van Th. Juste, Histoire de Belgique (Brussel 1842))

De reeks eindigt tenslotte met twee medaillons die aan het recente verleden herinneren: de Belgische Revolutie van september 1830 en de inauguratie van koning Leopold I.³⁶

Dit selectieve overzicht van het vaderlandse verleden steunde op een dramatische conceptie van de Belgische geschiedenis. Voor Juste, maar ook voor velen van zijn collega's en lezers, was de Belgische geschiedenis een afwisseling van periodes van strijd voor de vrijheid met periodes van door een rechtschapen vorstelijk bestuur gewaarborgde welvaart en culturele bloei. De twee meest recente etappes uit het overzicht, de Belgische Revolutie en het aantreden van Leopold I, functioneerden daarbij als finale en paradigmatische momenten. De Belgische vrijheidsstrijd van 1830 was het noodzakelijke eindstadium van de voorafgaande revoluties: de strijd van de Nerviërs tegen de Romeinen, van de Vlamingen tegen de Fransen en de Fransgezinden, van de 'Nederlanders' tegen de Spanjaarden en van de Brabanders tegen de Oostenrijkers. Het bestuur van Leopold I was op zijn beurt de vervolmaking van het bewind van (de Bourgondiërs,) Karel V, Albrecht en Isabella (en Maria-Theresia). De twee stromen die de Belgische geschiedenis hadden doortrokken - de rustige stroom van het vorstelijk bestuur en de kolkende stroom van de revolutie - hadden in 1830 hun haast paradijselijke eindpunt bereikt.³⁷

Elke figuur en elke gebeurtenis uit het nationale verleden ontleende zijn betekenis en gevoelswaarde aan dit kader. Figuren en gebeurtenissen waaraan de pracht en praal van een vorstelijk optreden kleefden, kregen een hoofdrol in het geschiedverhaal toebedeeld. Dat gold bijvoorbeeld voor Albrecht en Isabella. De Academie schreef in 1843 een prijsvraag uit, die zij als volgt inleidde: 'L'époque d'Albert et d'Isabelle est extrêmement remarquable dans l'histoire de la Belgique. ... Pendant cette période, il [le pays] produisit une foule d'hommes remarquables et exerça au dehors une puissante influence'.³⁸ Maar ook zij die in de vrijheidsstrijd voor het vaderland waren gestorven - vermoord, terechtgesteld of gesneuveld -, genoten meer dan gewone aandacht. Egmond en Hoorne bijvoorbeeld, die in 1568 op bevel van Alva waren onthoofd, ontbraken in geen enkel werk.

Bovendien bood deze conceptie, waarin het vaderlandse verleden als een afwisseling van rust en revolutie werd beschreven, ook de mogelijkheid variatie in het al te eentonige thema van de vreemde overheersing te brengen en aldus de ban van de formule te breken. Vele historici maakten een onderscheid tussen de vorsten die weliswaar vooral vanuit het buitenland hadden geregeerd, maar toch een beleid hadden gevoerd dat de vrijheid en de belangen van de 'Belgische' natie ten goede kwam, en de vreemde, 'onnationale' vorsten die - gecorrumpeerd door de macht - de vrijheden van het vaderland hadden beknot. Twee analoge paren konden daarbij ten tonele worden gevoerd: enerzijds Karel V en Filips II, anderzijds Maria-

Theresia en Jozef II. Terwijl Karel V en Maria-Theresia door hun goedheid en rechtschapenheid de vrijheden van hun 'Belgische' onderdanen hadden geëerbiedigd, hadden de strenge Spanjaard Filips II en de 'philosophe' Jozef II al te weinig rekening gehouden met de verworvenheden van het 'Belgische' volk.

Tegen dergelijke vorsten, zo oordeelden de Belgische historici, was verzet gewettigd. Velen van deze geschiedschrijvers namen in de eigentijdse politiek een anti-revolutionair standpunt in: met graagte contrasteerden zij de hang naar orde die zij bij hun landgenoten meenden te onderkennen, met de revolutiedrang die vooral de Fransen eigen scheen te zijn (1848 was er het zoveelste bewijs van).³⁹ Maar tegelijkertijd legitimeerden zij de revoluties uit het eigen verleden. Zowel De Gerlache als Juste - zeker geen onruststokers - beschouwden de zestiende-eeuwse Opstand, de Brabantse Omwenteling en de Revolutie van 1830 als de drie, in elkaars verlengde liggende hoogtepunten van de Belgische geschiedenis. Juste bijvoorbeeld resumeerde zijn oeuvre in 1870 in een brief aan de doctrinair-liberale minister Frère-Orban met de woorden: 'Je m'étais imposé de bonne heure un plan: je voulais tracer le tableau des annales du pays, puis développer dans des ouvrages distincts les principaux épisodes de notre histoire: la Révolution du XVIIe siècle, celle de 1790 et de la renaissance de la nationalité belge depuis 1830'.⁴⁰

De door Juste opgesomde revoluties belichaamden voor vele historici de vrijheidsdrang van het Belgische volk. Dat gold ook voor het al even populaire 'gemeentelijke tijdvak'. Velen beschouwden de heldhaftige strijd van de oud-Vlaamse steden - Gent, Brugge en Ieper - tegen de Fransgezinde graaf als 'le signal de la liberté' voor het hele Belgische volk.⁴¹ Een historicus als Moke, auteur van een *Moeurs, usages, fêtes et solennités des Belges* (1847-1849) waarin 'la grandeur de l'époque communale' centraal stond, koesterde dan ook een bijzondere voorliefde voor Jacob van Artevelde.⁴² Het streven van de 'vrije gemeentenaren' vond des te meer waardering bij hen die de liberaal getinte grondwet van 1831 om politieke redenen liever op de 'oude Belgische vrijheden' dan op de Franse Revolutie van 1789 terugvoerden.⁴³

De opvatting van de Belgische geschiedenis als een alternatie van wijs vorstelijk bestuur en gewettigd vrijheidsstreven ruimde echter niet alle onduidelijkheden uit de weg. De dubbelzinnige waardering die de Bourgondische hertogen genoten, illustreert dit. Enerzijds werden velen gefascineerd door de pracht en praal die onlosmakelijk met het Bourgondische optreden waren verbonden. Vooral Maria van Bourgondië stond in de gunst van de historieschilders. Maar anderzijds begrepen de Belgische historici - vooral in de jaren 1860-1890 - dat het beleid van de Bourgondiërs op gespannen voet met de oude vrijheden stond. Vooral Filips de Goede en Karel de Stoute werd despotisme verweten. Bovendien wekten ook hun 'moeurs françaises' veel wantrouwen. Dat leidde - zowel bij katholieke als bij liberale historici - tot een groeiende impopulariteit.⁴⁴

'La Belgique couronnant ses enfants illustres': het Belgische pantheon, met - gegroepeerd - de schrijvers en geleerden, de schilders, de politici en militairen, de religieuzen, de vrouwen en de musici (uit: A. van Hasselt, Biographie nationale. Vie des hommes et femmes illustres de la Belgique, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours (Brussel 1853) deel 1)

Wie tot de vestiging en de verspreiding van de nationale roem in het buitenland had bijgedragen, kon daarentegen op de unanieme en ondubbelzinnige sympathie van de Belgische geschiedschrijvers rekenen. Dat gold bijvoorbeeld voor de grote zeventiende-eeuwse schilders. Met name Rubens verwierf een vaste plaats in het nationale pantheon, getuige onder meer de luisterrijke feesten die ter zijner ere in 1840 in Antwerpen werden gevierd.⁴⁵ Ook Godfried van Bouillon kreeg die ereplaats. Samen met Karel de Grote en Karel V vormde hij voor velen de trits der grote Belgische vorsten. Die faam had hij uiteraard verworven door zijn aandeel in de kruistochten, waarin zoveel 'Belgische' ridders hun sporen hadden verdiend en die het land zoveel glorie hadden gebracht. Die glorie moest worden gememo-reerd. Bij de historische stoet die in 1856 als onderdeel van de nationale feesten te Brussel uitging, kozen zowel de provincie Luxemburg als Henegouwen de kruistochten als thema voor hun praalwagen.⁴⁶ Maar ook in vele schoolboeken werd het legaat van deze erflaters van de vaderlandse geschiedenis gekoesterd.⁴⁷

De herinnering aan deze erflaters vormde een uitstekend middel om de vorming van een werkelijk nationale geest bij de bevolking te bevorderen. De meesterwerken van Rubens of de wapenfeiten van Godfried van Bouillon streelden immers niet alleen de Antwerpse of Luxemburgse ijdelheid; zij behoorden tot het *nationale* patrimonium. Zij boden bovendien een geschikt aanknopingspunt voor een waarschuwing die ernstig viel te nemen: wilde men de door Rubens, Godfried van Bouillon en zoveel anderen gevestigde nationale roem in het buitenland hoog houden, dan diende men te vermijden dat het land de gewonnen eerbied verloor door allerlei interne twisten. België had nood aan nationale eenheid - '*L'union fait la force*' -, en die eenheid kon in het verleden worden gevonden. Vele historici aarzelden dan ook niet dit conciliantie-ideaal expliciet in hun werk te formuleren. Conscience bijvoorbeeld noemde de 'eendragt tusschen alle Belgen' als één van de 'schutsengelen onzer onafhankelykheid'. Maar het was vooral De Gerlache, ondanks zijn uitgesproken katholieke levensbeschouwing één van de architecten van het politieke unionisme, die de samenhangigheid bepleitte: wie deze samenhangigheid door politieke scherp-slijperij verstoorde, bracht het historisch gegroeide bouwwerk van 1830 in gevaar.⁴⁸

De evidentie bedreigd en uitgehold

De Gerlache's in 1839 neergeschreven woorden dreigden vanaf circa 1870 werkelijkheid te worden. De reeds in de vorige decennia toegenomen partijstrijd tussen katholieken en liberalen, die veelal rond de verhouding tussen Kerk en Staat draaide, bereikte op dat moment een hoogtepunt. In dat kader werd het nationale verleden steeds meer een partijpolitiek wapenarsenaal.⁴⁹ Talloze figuren en episo-

des uit het verleden werden de inzet van politieke en ideologische debatten, getuige onder meer de historiografische polemiek die rond Marnix van Sint-Aldegonde werd gevoerd, en het rumoer bij de herdenking van de Pacificatie van Gent in 1876.⁵⁰ Maar ook Rubens verloor zijn nationale aura: de Rubensfeesten van 1877 stonden - in tegenstelling tot de eensgezinde feesten van 1840 - volop in het teken van de strijd tussen 'Geus' en 'Paap'.⁵¹ Een Mechelse priester verzuchtte in 1880, in het vooruitzicht van de viering van het halve eeuwfeest van België, dan ook dat de nationale wapenspreuk een ijdel woord was geworden. Slechts een goddelijk ingrijpen leek redding te kunnen brengen: 'Qu'Il nous donne à tous cet "esprit de fraternité nationale qui tempère nos dissidences politiques"'.⁵²

Tegelijkertijd leek het enthousiasme voor het België van 1830, en daarmee ook voor de vaderlandse geschiedenis, af te nemen. De Academie klaagde in 1870: 'Le sentiment national, ou pour mieux dire l'orgueil légitime du patriotisme, n'est pas suffisamment développé chez nos jeunes gens. Ils aiment leur pays; ils sauraient peut-être mourir pour le défendre; mais ils n'ont pas d'ambition pour lui'.⁵³ Het heilige vuur, dat zovele geschiedschrijvers sinds 1830 had bezielde, dreigde uit te doven.

Het verflauwen van de patriottische geestdrift hield niet alleen verband met de spanningen tussen liberalen en katholieken; het was tevens het gevolg van het op de voorgrond treden van de communautaire factor in de Belgische politiek. Omstreeks 1860 had de Vlaamse Beweging zich geradicaliseerd. Steeds meer flaminganten werden gedreven door een zich geleidelijk verzelfstandigend Vlaams bewustzijn, dat weliswaar slechts bij een kleine groep anti-Belgische vormen aannam, maar toch sterk genoeg was om zich van het traditionele Belgisch-nationale bewustzijn te onderscheiden. Tekenend hiervoor was het feit dat de term 'Vlaanderen' nu niet langer alleen werd gebruikt om het oude graafschap of de twee provincies in het Noorden van het land aan te duiden, maar ook - althans in kringen van flaminganten en letterkundigen - om de hele noordelijke, nederlands-talige helft van België eenheid te verlenen.⁵⁴ Geleidelijk zou dit 'moderne' Vlaanderen een eigen verleden creëren, met als eerste hoogtepunt de Guldenensporenslag. Daardoor raakte de Belgische evidentie van 1830 steeds meer uitgehold; zij werd nu eenvoudigweg een politieke keuze.

De *Histoire de Belgique* van H. Pirenne, waarvan het eerste deel in 1900 verscheen, kan dan ook worden beschouwd als het hoogtepunt én het eindpunt van een lange traditie Belgische geschiedenissen. In vergelijking met bijvoorbeeld de bijna een eeuw tevoren gepubliceerde *Histoire générale* van Dewez getuigde het werk van Pirenne van een grote verwetenschappelijking.⁵⁵ Maar het romantische enthousiasme van een Moke of een Juste ontbrak er. Pirenne voelde niets voor de concepties die uit dat enthousiasme waren gegroeid, net zoals ook de *deus ex*

machina van de nationalistische Brusselse advocaat E. Picard, die in 1897 de 'âme belge' in de literatuur en de politiek had geïntroduceerd, hem koud liet.⁵⁶ Zijn *Histoire de Belgique* was veeleer een intellectuele constructie, waarin het scepticisme waartoe de verdeeldheid tussen katholieken en liberalen, de Vlaamse kwestie én de nieuwe politieke toestand in het Europa van na 1870 ten aanzien van het bestaansrecht van een onafhankelijk België hadden geleid, werd afgewezen op basis van de unieke positie van België in West-Europa en van de specificiteit van zijn geschiedenis.

In een kort vóór de verschijning van het eerste deel van de *Histoire de Belgique* gehouden voordracht had Pirenne deze uniciteit en specificiteit reeds toegelicht.⁵⁷ Het eigen karakter van de Belgische geschiedenis wortelde in de eerste plaats in de uitzonderlijke ligging van het land. Ontstaan uit het Middenfrankische Rijk van Lotharius I had het zich ontwikkeld tot een 'trait d'union' tussen Duitsland en Frankrijk: 'une fusion de romanisme et de germanisme' of - met de woorden van de *Histoire de Belgique* - 'une sorte de syncrétisme'.⁵⁸ Daardoor was het als het ware een microkosmos van Europa geworden.⁵⁹ Een tweede factor die de Belgische geschiedenis van de geschiedenis van andere landen onderscheidde, lag in het feit dat de nationale eenheid ('l'unité nationale') er al vóór de staatkundige eenheid ('l'unité de gouvernement') tot stand was gekomen. Het resultaat van de Bourgondische unificatie, door Pirenne hooglijk gewaardeerd, was dan ook geen toevallige, artificiële schepping.⁶⁰ Een derde en laatste onderscheidingsprincipe vond Pirenne in het vredevol samenleven van de verschillende etnische groepen: Vlamingen en Walen hadden elkaar - in tegenstelling tot wat bijvoorbeeld in Bohemen of Pruisen was gebeurd - nooit bestreden. Die 'pax belgica' vormde de hoeksteen van de unitair-nationale staat van 1830.

Maar precies op dat punt leek de eigentijdse werkelijkheid de geschiedenis tegen te spreken. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog - terwijl Pirenne deel na deel van zijn *Histoire de Belgique* liet verschijnen - radicaliseerde de Vlaamse Beweging opnieuw. Tegelijkertijd werden de eerste geschiedenissen van Vlaanderen (in de moderne zin van het woord) gepubliceerd. Maar ook het Waalse bewustzijn groeide. Steeds meer Walen voelden zich geminoriseerd in de 'état belgo-flamand', die zij als een onnatuurlijk produkt van 1830 afwezen. Wallingantische historici als M. Wilmotte verweten Pirenne er een finalistische visie op na te houden en gingen - daartoe aangespoord door de socialistische politicus en kunstcriticus J. Destrée die in 1912 zijn *Lettre au Roi* publiceerde ('Sire, il n'y a pas de Belges...') - op zoek naar een eigen verleden.⁶¹ In 1913 koos Wallonië een eigen 'nationaal' feest.⁶²

De Oorlog gaf het Belgisch-nationale bewustzijn een stimulans. Maar ook het Vlaams- en Waals-nationale gedachtengoed kwamen versterkt uit de strijd. De

evidentie die Moke, Juste, Conscience en zovele anderen had geïnspireerd, werd steeds meer in twijfel getrokken. Het unitaire, Belgisch-nationale model van de geschiedenis werd opgenomen in een waaier van alternatieven, waarvan - naast het Vlaams-nationale en het Waals-nationale - weldra ook het grootnederlandse en het heel-Nederlandse model deel uitmaakten. Elk van deze nieuwe modellen was gebaseerd op een eigen interpretatie van het 'nationale' verleden. Maar achter deze eigenheid konden ook (thematische en strategische) overeenkomsten schuilgaan, terwijl tegelijkertijd ook elementen uit het oude Belgisch-nationale model hun rentree in de nieuwe modellen konden maken. Dat laatste gold bijvoorbeeld voor de mythe van de vreemde overheersing. Zij beleefde een opvallende terugkeer in het (grootnederlandse en) Vlaams-nationale geschiedbeeld: de Spanjaarden, Oostenrijkers, Fransen en Hollanders kregen er het gezelschap van de 'belgicistische en franskiljonse bourgeoisie' die werd verweten de Vlaamse bevolking sinds 1830 zowel op politiek als op cultureel vlak te hebben onderdrukt. Het gelijktijdig bestaan van deze elkaar deels overlappende interpretaties van het 'nationale' verleden deed de gevoeligheid voor de rol van de geschiedschrijving in de totstandkoming van (althans de subjectieve componenten van) de nationale identiteit toenemen. De in- en uitsluitingsmechanismen waarop de vorming van elke nationale identiteit steunt, bleken ook de historiografie niet vreemd te zijn.

Noten

1. Tom Verschaffel toonde zich bereid met mij van gedachten te wisselen over het geraamte van deze tekst, waarvoor mijn hartelijke dank.
2. Vergelijk ondermeer P. Geyl, '1830 en de Belgische geschiedschrijving', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen* (Brussel en Parijs 1947) 937-982. Over de grootnederlandse geschiedschrijving: L. Wils, 'De Grootnederlandse geschiedschrijving', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 61 (1983), 322-366.
3. J. Roegiers, 'Nederlandse vrijheden en trouw aan het Huis van Oostenrijk', in: *Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle*, (Etudes sur le XVIIIe siècle, 15) (Brussel 1988) 149-164.
4. T. Verschaffel, 'Geschiedschrijving in de Oostenrijkse Nederlanden', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 22 (1990), 117-131; R. De Schryver, 'De "Belgische Historie" (1781) van G.F. Verhoeven', in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber amicorum J. Andriessen s.j. - A. Keersmaekers - P. Lenders s.j.* (Leuven en Amersfoort 1986) 151-166 en R. Luyckx, *Leven en werk van Jan Des Roches (1735/40-1787)* (onuitg. lic. verh.; Leuven 1976-1977).
5. J. Lejeune, 'Belges et Liégeois aux origines d'une historiographie nationale', *Annuaire d'histoire liégeoise*, 21 (1980-1981) 51-68 en C. Vanbrabant, *L.D.J. Dewez (1760-1834): leven en werken*, (onuitg. lic. verh.; Leuven 1981).

6. S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Yveren voor geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge* (Brugge 1989). Vergelijk P. Soetaert, 'Op zoek naar het eigen verleden. Historisch onderzoek en historische verenigingen in West-Vlaanderen', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 126 (1989) 167-186.
7. H. Kervyn de Lettenhove, *Le baron Kervyn de Lettenhove (1817-1891). Notes et souvenirs réunis par un de ses enfants*, 2 delen, (Brugge 1900) en J. Stiennon, 'L'historien liégeois Mathieu-Lambert Polain (1808-1872) et ses correspondants. Avec une lettre inédite de Sainte-Beuve', in: M. Florkin en L.-E. Halkin, ed., *Chronique de l'Université de Liège* (Luik 1967), 282-296.
8. Geciteerd in: J. Stengers, 'Quelques notes sur la genèse et la conception de notre histoire nationale', in: *Mélanges Georges Smets* (Brussel 1952) 605.
9. R. De Schryver, 'Tussen literatuur en wetenschap: tweeëntwintig maal Belgische Geschieden, 1782-1872', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 396-410.
10. J.-B. David, *Vaderlandsche Historie* (Leuven 1842) deel 1, XII.
11. Vergelijk J. Stengers, 'La Belgique de 1830, une "nationalité de convention"?' in H. Hasquin, ed., *Histoire et historiens depuis 1830 en Belgique*, (Revue de l'Université de Bruxelles, 1981, 1-2) (Brussel 1981) 7-9. Ook Leopold I was skeptisch; hij schreef in 1859 aan één van zijn vertrouwelingen: 'La Belgique n'a pas de nationalité et vu le caractère de ses habitants ne pourra jamais en avoir' (geciteerd in: *Ibidem*, 9).
12. *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 1 (1837) 40-141.
13. Vergelijk L. Wils, *Honderd jaar Vlaamse Beweging* deel 1: *Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914* (Leuven 1977) 14-15.
14. H. Conscience, *Geschiedenis van België* (Antwerpen en Brussel 1845) 521-522. Vergelijk *Hendrik Conscience en zijn tijd* (Antwerpen 1983) en L. Simons e.a., *Hendrik Conscience of de Vlaamse 'wedergeboorte'* (Brussel 1983). Voor de vergelijkbare houding van David: L. Wils, *Kanunnik Jan David en de Vlaamse beweging van zijn tijd* (Leuven 1957).
15. L. Dewez, *Histoire générale de la Belgique* (Brussel 1805) deel 1, I-II en Th. Juste, *Histoire de Belgique* (Brussel 1842) II.
16. F. Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale en Belgique* (Brussel 1959) deel 1, 135-140 (citaat pagina 136) en J.-J. Hesemans, *Théodore Juste (1818-1888): leven en werk*, (onuitg. lic. verh.; Leuven 1977).
17. Zie onder meer T. Verschaffel, *Beeld en geschiedenis. Het Belgische en Vlaamse verleden in de romantische boekillustraties* (z.pl. 1987).
18. F. Vercauteren, 'Le Concours historique de 1826 organisé dans le royaume des Pays-Bas', *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique*, reeks 5, 62 (1976), 303-319 en P.A.M. Geurts, 'Nederlandse overheid en geschiedbeoefening 1825-1830', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 304-328.

19. H. Pirenne, 'La Commission Royale d'Histoire depuis sa fondation (1834-1934)', in: *La Commission Royale d'Histoire 1834-1934. Livre jubilaire* (Brussel 1934) 9-68; J. Cuvelier, 'Nouveaux documents concernant les origines de la Commission royale d'Histoire', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 100 (1936) 93-132 en H. Stynen, 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig', *Monumenten en Landschappen* 4 (1985) 6-35. Vergelijk J. Tollebeek, 'De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België (1870-1914)', *Theoretische Geschiedenis* 17 (1990) 3-21.
20. K. Van Sweevelt, *Een geschiedenis over de geschiedenis van België. De vijfjaarlijkse prijs voor vaderlandse geschiedenis uitgereikt door de Koninklijke Academie van België (1845-1965)*, (onuitg. lic. verh.; Leuven 1991) (citaat pagina 2).
21. Geciteerd in J. Stengers, 'La Belgique, un accident d'histoire?', in: M. Uyttendaele, ed., *A l'enseigne de la Belgique nouvelle*, (Revue de l'Université de Bruxelles, 1989, 3-4) (Brussel 1989) 18.
22. Conscience, *Geschiedenis van België*, 521.
23. P. Geiregat, *Karel de Stoute en andere verhalen uit de vaderlandsche geschiedenis* (Gent 1876) 85.
24. Vergelijk G. Wynants, *Het beeld van de politiek van koning Willem I ten opzichte van het Zuiden in de Belgische geschiedenshandboeken voor het middelbaar onderwijs (1830-1914)*, (onuitg. lic. verh.; Leuven 1972).
25. Verschaffel, *Beeld en geschiedenis*, 28-30.
26. Vergelijk Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale*, deel 1, 29-30.
27. Dewez, *Histoire générale de la Belgique*, deel 1, V.
28. R. De Schryver, 'Vlaams bewustzijn en interpretatie van het Belgische verleden. Vragen rond wederzijdse beïnvloeding', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 42 (1988) 73-92 (met name 80-90).
29. Geciteerd in Stengers, 'Quelques notes', 613-614.
30. Vergelijk Ph. Raxhon, *La Révolution liégeoise de 1789 vue par les historiens belges (de 1805 à nos jours)*, (Études sur le XVIIIe siècle, buiten reeks 6) (Brussel 1989) passim.
31. L. Coosemans, *De 'Académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles' en haar bijdrage tot de geschiedschrijving (1816-1830)*, (onuitg. lic. verh.; Leuven 1987) bijlage IV, 6-7.
32. E.C. de Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas, depuis 1814 jusqu'en 1830, précédée d'un coup d'oeil sur notre ancien régime communal; sur les révolutions belges du XVIe et du XVIIIe siècle; et suivie d'une esquisse de l'histoire du Royaume de Belgique, depuis la révolution de 1830 jusqu'aujourd'hui* (Brussel 1839) deel 1, XV-XVI.
33. Juste, *Histoire de Belgique*, III.
34. Idem, *Histoire du Congrès National de Belgique ou de la Fondation de la Monarchie belge* (Brussel 1861) deel 2, 315.
35. J. Stengers, 'Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 59 (1981) 382-401.

36. Verschaffel, *Beeld en geschiedenis*, 179-180.
37. Vergelijk *Ibidem*, 188.
38. J.-L. De Paep, ed., *Inventaire des Archives de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique 1769-1984* (Brussel 1986) 550.
39. Vergelijk L. Vanderbist, *Sociaal-ekonomische aspekten in de 19de eeuwse nationale historiografie tot 1870* (onuitg. lic. verh.; Leuven 1980) passim.
40. Geciteerd in Hesemans, *Théodore Juste*, 82.
41. Juste, *Histoire de Belgique*, 142.
42. Vergelijk F. Varendonck, *Henri Moke (1803-1862). Leven, werk en gedachtenwereld*, (Uit het verleden van de R.U.G., 25) (Gent 1987) met name 116-119.
43. L. Wils, 'Het beroep op "de oude Belgische vrijheden" in het midden van de 19de eeuw', in: *Standen en Landen* 32 (1964) 113-122.
44. Ph. Carlier, 'Contribution à l'étude de l'unification bourguignonne dans l'historiographie nationale belge de 1830 à 1914', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 16 (1985) 3-12.
45. *De roem van Rubens* (Antwerpen 1977).
46. Verschaffel, *Beeld en geschiedenis*, 185-187.
47. J.-J. Hoebanx, 'L'histoire de Belgique dans quelques manuels scolaires', in: Hasquin, ed., *Histoire et historiens*, 61-80.
48. De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, deel 1, XVIII.
49. Vergelijk Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale*, deel 1, 165-208.
50. H. Verschaffel, 'Marnix van Sint-Aldegonde, een symbool in de clerico-liberale strijd (1830-1885)', *Spiegel Historiae* 20 (1985) 190-195 en U. Vermeulen, 'Katholieken en Liberalen tegenover de Gentse Pacificatiefeesten (1876)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 20 (1966) 167-185.
51. *De roem van Rubens*, 48-49.
52. Geciteerd in: Hoebanx, 'L'histoire de Belgique', 73.
53. Geciteerd in: Van Sweevelt, *Een geschiedenis over de geschiedenis van België*, 59.
54. R. De Schryver, 'Het vroege gebruik van "Vlaanderen" in zijn moderne betekenis', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 41 (1987) 45-54.
55. Over deze verwetenschappelijking: P. Gérin, 'La condition de l'historien et l'histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle', *Storia della Storiografia* 11 (1987) 64-103 en mijn in noot 18 genoemde artikel. Over Pirenne: B. Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent 1974).
56. Vergelijk E. Defoort, 'Het Belgische nationalisme vóór de eerste wereldoorlog', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 85 (1972) 524-525.
57. H. Pirenne, *La Nation belge* (Brussel 1900).
58. Idem, *Histoire de Belgique* (Brussel 1900), deel 1, IX.
59. Voor vergelijkbare ideeën in Nederland: J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 88-90 en 243.

60. Vergelijk A.G. Jongkees, 'Une génération d'historiens devant le phénomène bourguignon', in: W.R.H. Koopse.a., ed., *Johan Huizinga, 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga Conference Groningen, 11-15 December 1972* (Den Haag 1973) 73-90; Carlier, 'Contribution à l'étude de l'unification bourguignonne', 12-20 en A. Uytbrouck, 'Henri Pirenne et les ducs de Bourgogne', in: *La fortune historiographique des thèses d'Henri Pirenne* (Brussel 1986) 87-111.
61. J. Stiennon, 'Les régions wallonnes et le travail historique de 1805 à 1905' en M. Bruwier, 'Les régions wallonnes et le travail historique de 1905 à 1975', in: *La Wallonie. Le pays et les hommes. Lettres-arts-culture* (z.pl. 1978), deel 2, pp. 451-462 en (z.pl. 1979), deel 3, 127-141 en H. Hasquin, *Historiographie et politique. Essai sur l'histoire de Belgique et la Wallonie* (Charleroi 1981).
62. Ph. Carlier, 'La Wallonie à la recherche d'une fête nationale. Un épisode du mouvement wallon à l'aube du XXe siècle', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 68 (1990) 902-921.